

Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme

Aykut Özbayraktar*

Öz

Bu makale 386/996 senesinde iktidardan düşürülerek idam edilen Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından üç parça halinde kaydedilen soyağacını incelemektedir. Mezkûr soyağacından Hârezmşâh II. Muhammed'in M. 305 yılından başlayarak 22 nesil boyunca Hârezm'e kesintisiz bir şekilde hükmeden köklü bir hanedanın son temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Bîrûnî'ye göre Afrîğ'den neşet eden bu silsile İrânî kökenli olup Sâsânî Hanedanının uzantısıdır. Ancak Bîrûnî, soyağacında kaydettiği isimlerin hükümdarlar olup olmadıklarına dair net bilgiler vermemiştir. Bu nedenle söz konusu şecere, Hârezm hükümdarlarının kronolojik listesi gibi algılanmaktadır. Diğer taraftan Bîrûnî'nin sunduğu listedeki birçok isme günümüze intikal edebilen sikkelerdeki yazıtlarda rastlanmamaktadır. Bu durum Bîrûnî'nin kaydettiği şecerenin şüphyle karşılanması sonucunu doğurmuştur. Sunduğumuz makale, Hârezmşâh II. Muhammed'in soyağacındaki kişi adlarını Bîrûnî'ye alternatif yazılı kaynaklar ve nümismatik bulgular ile sorgulamaktadır. Sonuç olarak şeceredeki yedi ismin tarihi şahsiyetler ve hükümdarlar oldukları; bu şecerenin Hârezm'e hakim olan hükümdarların sıralı bir listesi değil, II. Muhammed'in soyundan geldiği atalarından ibaret sayılması gerektiği; zira şecerede adları zikredilmeyen hanedan mensubu Hârezmşâhların da bulunduğu, tahtın Afrîğ'den II. Muhammed'e intikal sürecinin açıklanabildiği ve Bîrûnî'nin kaydettiği bilgilerin tutarlı oldukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Hârezm, Afrîğ hanedanı, Hârezmşâh II. Muhammed, Bîrûnî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, Amasya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9804-7875.

Afrīgh Dynasty: A Study on Khwārazmshāh Muhammad II's Genealogy

Aykut Özbayraktar*

Abstract

This article examines the genealogy of Khwarazmshah Muhammad II who was dethroned and executed in 386/996 recorded in three parts by Bīrūnī. From the genealogy, it is understood that Khwarazmshah Muhammad II was the last representative of a deep-rooted dynasty that ruled Khwarazm uninterruptedly for 22 generations, starting from 305 A.D. According to Bīrūnī, this lineage originating from Afrīgh is of Iranian origin and is an extension of the Sassanid Dynasty. However, Bīrūnī did not give clear information about whether the names he recorded in his family tree were rulers. For this reason, the genealogy in question is perceived as a chronological list of Khwarazm rulers. On the other hand, many names in the list presented by Bīrūnī are not found in the inscriptions on the coins that have survived to the present day. This situation led to the fact that the genealogy recorded by Bīrūnī was viewed with suspicion. The article we present questions the names of the people in the family tree of Khwarazmshah Muhammad II with alternative written sources and numismatic findings to Bīrūnī. As a result, the seven names in the genealogy are historical figures and rulers; this genealogy should be regarded as consisting of Muhammad II's descendants, not an ordered list of the rulers who ruled Khwarazm; because it has been understood that there are also Khwarazmshahs who are members of the dynasty whose names are not mentioned in the genealogy, that the process of the succession of the throne from Afrīgh to Muhammad II can be explained and that the information recorded by Bīrūnī is consistent.

Keywords: Central Asia, Khwarazm, Afrīgh dynasty, Khwarazmshah Muhammad II, Bīrūnī.

* Assist. Prof., Amasya University, Sciences & Arts Faculty, Department of History, aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, Amasya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9804-7875.

1. Giriş

Tarihi Hârezm bölgesi 386/996 yılında kanlı bir iç savaşa ve iktidar değişimine tanıklık etmiştir. Sâ mânîlerin vassalı olarak Hârezm'de hükmeden mahalli hükümdar Hârezmşâh II. Muhammed Hârezm'in Gurgânc (el-Cürcâniye, günümüzde Köhne Ürgenç) şehrini yerel idareden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere tâbi olarak yöneten Emîr I. Me'mûn tarafından tahttan indirilerek halka açık bir şölen sırasında idam edilmiştir (Utbî, 1334 H.Ş. s. 105-107). Bu suretle Hârezm bölgesi, 408/1017 yılına kadar devam eden Me'mûnî Hanedanı iktidarının egemenliğine girmiştir.

Hârezmli alim Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, 362/973 yılında doğmuş ve ufak bir çocukken saraya alınarak Hârezmşâh II. Muhammed'in ailesi tarafından yetiştirilmiştir. İlmi tahsilini hanedan mensubu ünlü matematik–astronomi bilgini Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk'ın gözetiminde almıştır (Özcan, 2013, s. 14-15). Bîrûnî, Hârezmşâh II. Muhammed'in ölümünden dört yıl sonra 390/1000 senesinde kaleme aldığı *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye* adlı kitabında Hârezmşâh II. Muhammed'in 22 isimden müteşekkil soyağacını şöyle aktarmıştır:

أبي عبد الله محمد ابن أحمد بن محمد بن عراق بن منصور بن عبد الله بن
تركسبائه بن شاورشفر ابن أسكجموك بن أزكاجوار بن سبري بن سخر بن
أرثموخ بن بوزكار ابن خامكري بن شاورش بن سخر بن ازكاجوار
أسكجموك بن سخسك بن بغره بن أفرغ. (Bîrûnî, 2008, s. 41-42)

Bîrûnî tarafından kaydedilen mezkûr soyağacındaki ilk altı isim Müslümanlar tarafından yaygın şekilde kullanılan Arapça kişi adlarıdır. Geri kalan isimler Hârezmce olup Arap harfleriyle kayıt altına alınmışlardır. Bîrûnî, Hârezmce adların nasıl telaffuz edileceğini gösterebilecek hareketler kullanmadığı için bu isimlerin doğru okunuşları belirsizdir ve aşağıdaki telaffuzlar önerilebilir:

Ebû Abdullâh Muhammed (II) b. Ahmed b. Muhammed (I) b. Irâk b. Mansûr b. Abdullâh b. Türksibâse (Türkesbâse ?) b. Şâvuşfer (Şâvşefer ?) ibn Askacamûk (II) b. Azkâcvâr (II) b. Sabrî (Sebrâ, Sibrî ?) b. Sahr (II) b. Arsamûh b. Bûzkâr (Bûzekâr ?) ibn Hâmkerî b. Şâvuş b. Sahr (I) b. Azkâcvâr (I) b. Askacamûk (I) b. Sahsek b. Bağra (Buğra ?) b. Afrîğ.

Bîrûnî (2008, s. 41, 46), şeceresi yanında Hârezmşâh II. Muhammed'in ailesinin antik köklerine de değinmiştir. Bu soyun ilk atası Afrîğ'in İskender'den 616 yıl sonra Hârezm'e gelerek başkent el-Fîr (el-Fîl, sonraki adı Kâs/Kât) şehrini kurduğunu, onun *Kraliyet Ailesinin* (yani Sâsânîlerin) mensubu ve kisraların torunu olduğunu, bu konuda hiç kimsenin şüphe duymadığını ve Afrîğ'in vefatından sonra onun oğullarının Şâh unvanıyla tahta çıktıklarını bildirmiştir. Bîrûnî tarafından "İskender'den 616 yıl sonra" şeklinde verilen tarihin M. 305'e tekabül ettiği kabul edilmektedir (Sachau, 1873, s. 14, 24, 26). Mezkûr tarih referans alınarak Hârezmşâh II. Muhammed'in vefat ettiği 386/996 senesine kadar 691 yıl boyunca Hârezm'de hükmettiği anlaşılan bu nesep modern zamanda tarih araştırmacıları tarafından *Âl-i Afrîğ* (Afrîğ Hanedanı/Ailesi) ismiyle anılmaktadır (Bosworth, 1984, s. 743).

Uzun yıllar saray mensupları arasında bulunan Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed ve ailesini yakinen tanıdığı ve onlara karşı derin bir sevgi beslediği anlaşılmaktadır. Nitekim Bîrûnî cebren tahttan indirilerek hükümdarlara layık olmayacak şekilde öldürülen Hârezmşâh II. Muhammed için şehit sıfatını kullanmıştır (Bîrûnî, 2008, s. 41). Sarayla yakınlığı dikkate alınarak Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed'in soyuna ve ailenin antik kökenlerine dair verdiği bilgiler güvenilir kabul edilebilir. Zira Bîrûnî, mezkûr bilgileri kraliyet sarayında bizzat hanedan mensuplarından elde etmiş gibi görünmektedir. Ayrıca Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed'in asaletinden söz ederken menfaat beklentisi içinde olduğu veya objektif kalamadığı da düşünülemez çünkü onun kitabını kaleme aldığı 390/1000 yılında Afrîğî iktidarı halihazırda tarih sahnesinden çekilmiştir. Ancak Bîrûnî'nin Afrîğ Hanedanına dair kayıtları önemli bir eksikliğe sahiptir. Bîrûnî, şecerede isimlerini zikrettiği kişilerin tarihi şahsiyetler ve hükümdarlar olup olmadıklarını ve Hârezmşâh iseler yaşadıkları ya da hükmettikleri yılları belirtmemiştir. O, yalnız II. Askacamûk'un Hârezm bölgesini fetheden Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 93/712'de iktidara getirildiğinin ve Arsamûh'un Hz. Muhammed'in bi'seti (M. 610) sırasında tahtta bulunduğunun bilgisini vermiştir. Hatta hanedanın bânisi Afrîğ'in iktidarı dönemini dahi "Büyük İskender'den sonra 616. yıl" gibi anlaşılması zor bir seneye tarihlendirmiştir (Bîrûnî, 2008, s. 41). Bunlardan daha önemli bir eksiklik ise yazılı kaynaklarda, Bîrûnî'nin kitabı hariç, takribi yeni asır boyunca Hârezm'de hükmeden antik soylu bir hanedana dair herhangi bir bilgiye rastlanmamasıdır. Öyle ki Afrîğ Hane-

danı ismi bile modern çağda tarih araştırmacıları tarafından bânîsi Afrîğ'e nispetle kullanılmaktadır ve kaynaklarda hiçbir şekilde anılmamaktadır. Mezkûr problemler Hârezmşâh II. Muhammed'in yirmi iki nesil (691 yıl) boyunca hükmeden antik bir hanedanın son temsilcisi mi olduğu, yoksa bu heybetli şecerenin soyluluk iddia etmek için uydurulan bir isim listesinden mi ibaret olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

Hârezm bölgesi tarihi üzerine modern araştırmaların öncülerinden biri olan C. E. Sachau (1873, s. 33), 1873 yılında kaleme aldığı *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm* adlı eserinde Bîrûnî'nin Afrîğ Hanedanına dair kayıtlarının Bîrûnî'ye alternatif kaynaklar tarafından ne kadar desteklendiğini görmek için nümismatik çalışmaları beklemek gerektiğini belirtmişti. Onu takip eden bir buçuk asırlık uzun bir zaman zarfında Hârezm sikkelelerini araştıran nümismatlar, Bîrûnî tarafından kaydedilen şecerenin doğrulanması noktasında kullanışlı olabilecek önemli bulguları elde etmişlerdir.

Sunulan bu makalede Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından kayda geçirilen soyağacı, Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiyye*'sine alternatif yazılı tarihsel kaynaklara ve nümismatik bulgulara dayanılarak incelenmektedir. Şecerede adları anılan kişilerin tarihi şahsiyetler ve Hârezmşâhlar olup olmadıkları sorgulanmaktadır. Hârezmşâh olanların kronolojileri belirlenerek soyağacında isimleri zikredilmediği halde hanedan mensubu olup Hârezm bölgesini yönettiği tespit edilenler ile ilgili de bilgiler verilmektedir. Bu suretle Hârezmşâhlık tahtının ve unvanının hanedan bânîsi Afrîğ'den hanedanın son üyesi Hârezmşâh II. Muhammed'e nasıl intikal ettiği açıklanmaktadır.

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresi üç kısma ayrılarak üç başlık altında incelenmiştir. Birinci başlıkta Hârezmşâh II. Muhammed'in IV/X. asırda yaşayan ilk üç atasına yer verilmiştir. Onları “yakın atalar” olarak niteleyebiliriz. İkinci başlıkta 93-283/712-896 seneleri arasında süregelen erken İslâmî dönemdeki atalar ele alınmıştır. Onları “uzak atalar” olarak niteleyebiliriz. Üçüncü başlıkta ise M. 305-711 yılları arasına tekabül eden ve şecerenin yarından fazlasını oluşturan son 12 ataya değinilmiştir. Onları da “İslam öncesi atalar” olarak niteleyebiliriz.

2. Hârezmşâh II. Muhammed'in Yakın Ataları (Irâk Ailesi)

Hârezmşâh II. Muhammed'in atalarından babası Ahmed, dedesi I. Muhammed ve büyük dedesi Irâk'ın tarihi şahsiyetleri ve hükümdarlıkları Bîrûnî'ye alternatif kaynaklar tarafından herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrulanmaktadır. Hârezmşâh II. Muhammed ile birlikte bu dört hükümdar 284-386/897-996 yılları arasında Sâ mânîlere vassal olarak Hârezm'e egemen olmuştur ve Bîrûnî de bir şiirinde onları Âl-i Irâk (Irâk Ailesi/Hanedanı) adıyla tesmiye etmiştir (Yâkût Hamavî, 1993, s. 2334).

Hârezmşâh II. Muhammed'in babası Ahmed'in Hârezmşâh tahtına geçtiği ve uzun süre saltanat sürdüğü onun tarafından darp edilip günümüze gelebilen çok sayıda sikkeye doğrulanmaktadır. Hârezmşâh Ahmed'in mevcut sikkelerinin en eski tarihli, 384/959 yılında bastırılan bir gümüş dirhemdir ve onun en geç tarihli parası, 366/976 senesinde darp edilmiş bakır bir felstir (Linder-Welin, 1961, s. 174-176). Bu suretle Hârezmşâh Ahmed'in en azından mezkûr tarihler arasında tahtta bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun ne zaman vefat ettiği belirsizdir ancak 381/991 yılından önce hayatını kaybettiği kesindir. Çünkü Utbî (1334 H.Ş., s. 90), Hârezmşâh Ahmed'in oğlu ve halefi Hârezmşâh II. Muhammed'in 382/992 yılında Sâ mânî Emîri II. Nûh'a destek verdiğinden bahsetmiştir. 382/992 yılı aynı zamanda Hârezmşâh II. Muhammed'in de yazılı kaynaklarda ilk kez zikredildiği tarihtir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in dedesi I. Muhammed tarafından darp ettirilmiş herhangi bir sikke bilinmemektedir ya da onun sikkeleri henüz keşfedilmemiştir. Ancak onun Hârezmşâh unvanını alarak Hârezm bölgesini yönettiği Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiyye* adlı eserine alternatif bir yazılı kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Abbâsî Halifesi el-Muktedir tarafından İtil Bulgar Devleti Hükümdarı Almış Han'a gönderilen elçilik heyetinde vazifeli olan Seyyah İbn Fadlân (2003, s. 37-49) 309/921 yılında Hârezm'in başkenti Kâs şehrinde transit geçiş izni istemek ve yolculuğa hazırlanmak için Hârezmşâh I. Muhammed ile yapılan görüşmeye bizzat katıldığından *er-Rihle* isimli eserinde bahsetmiştir. İbn Fadlân'ın tanıklığı Hârezmşâh I. Muhammed'in IV/X. yüzyılın ilk çeyreğinde iktidarda bulunduğuna alternatif bir delil teşkil etmektedir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in büyük dedesi Irâk'ın hükümdarlığı hem Bîrûnî'ye alternatif yazılı kaynaklar hem de nümismatik verilerle doğrulanmaktadır. Anonim *Târih-i Sîstân* (1381 H.Ş, s. 250-252) adlı kitapta Sâmânî ve Saffârî orduları arasında 284/897 yılında cereyan eden savaşlar esnasında Hârezmşâh Irâk b. Mansûr'un Sâmânîleri desteklediği ve Sâmânîlerin vassalı olmaya rıza gösterdiği bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca Hârezmşâh Irâk'ın genellikle mahalli yöneticiler tarafından kullanılan *مولى أمير المؤمنين* unvanıyla 280/893 yılında basılmış bakır felsleri çağımıza ulaşabilmiştir (Ismailov vd., 2022, s. 284; Koçnev, 2002, s. 258). Mezkûr felslerden Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılından önce tahta geçtiği anlaşılmaktadır. Halefi Hârezmşâh I. Muhammed'in 309/921 yılında tahta bulunması Hârezmşâh Irâk'ın bu tarihten evvel öldüğünü göstermektedir.

3. Hârezmşâh II. Muhammed'in Uzak Ataları (Azkâcvâr Ailesi)

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresi herhangi bir tarih ihtiva etmemektedir ancak soyağacının müellifi Bîrûnî, kronoloji oluşturmak için kullanılabilir bazı referans noktaları kaydetmiştir. Bîrûnî (2008, s. 41), 93/712 yılında Hârezm'i fetheden Kuteybe b. Müslim'in silsilede adı geçen II. Askacamûk'u tahta çıkardığı bilgisini kaydetmiştir. Bu kayıttan hareketle Mansûr, Abdullâh, Türksibâse, Şâvuşfer, II. Askacamûk ve II. Azkâcvâr 93-283/712-896 yılları arasında süregelen erken İslâmî dönemdeki uzak atalar olarak tasnif edilebilirler. 184 miladi sene süren bu devrede Hârezmşâhlar iktidarı 93-205/712-820 yılları arasında Emevî ve Abbâsî halifelerinin Horasan'a tayin ettiği valilerin ve 205-283/820-896 senelerinde Horasan'a verasetle intikal edecek şekilde hükmeden Tâhirî emirlerinin vassalı statüsünde bulunmuştur.

Bîrûnî tarafından kaydedilen şecereye göre Hârezmşâh II. Muhammed'in erken İslâmî evredeki ilk atası Mansûr'dur. O, Hârezmşâh Irâk'ın babasıdır. Mansûr'un iktidarına Bîrûnî'ye alternatif bir yazılı kaynakta ya da sikkede delil bulunamamıştır ancak şecerede Mansûr'un babası olarak gösterilen Abdullâh'ın hükümdar olduğunu düşündüren bazı nümismatik verilerden bahsetmek mümkündür.

Hârezm sikke kalıntıları arasında ismi Hârezmceden transliterasyonu wy/xk'nşw'r (wzk'nşw'r) şeklinde yazılan ve Azkâcvâr şeklinde telaffuz edilen Hârezm hükümdarı tarafından darp edilen gümüş dirhemler önemli bir

yer tutmaktadır. Hârezm nümismatiği üzerine kapsamlı bir çalışma yürüten B. I. Vainberg (1977, s. 62), Hârezm sikkeleri için araştırmacılar tarafından genel kabul gören bir tasnif yapmış ve hükümdar adı Azkâcvâr olan sikkeleri teknik özellikleri ve simgeleri bakımından ГVI ve Г11 şeklinde iki grupta sınıflandırmıştır. Vainberg, Г11 tipi gümüş sikkeleri çıkaran Azkâcvâr'ı Kuteybe b. Müslim'in 93/712 senesinde Hârezm'i fethi sırasında hükümette bulunan ve Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında da ismi yer alan II. Azkâcvâr olarak tanımlamıştır ve ГVI tipi gümüş dirhemleri basan Azkâcvâr'ı Abdullâh Azkâcvâr diye nitelemiştir (Vainberg, 1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93). ГVI tipi gümüş sikkelerin sahibinin Abdullâh Azkâcvâr şeklinde anılmasının sebebi onun dirhemlerinin bir kısmında hükümdarın ismi olarak hem Abdullâh hem de Azkâcvâr'ın bulunmasıdır. Abdullâh Arap harfleriyle kazanmışken; Azkâcvâr Aramî kökenli Hârezmce alfabeyle nakşedilmiştir. Abdullâh Azkâcvâr ismi diğer nümismatlar tarafından da yaygın şekilde kullanılmaktadır ve iki isimli dirhemlerin Hârezm hükümdarı Azkâcvâr'ın tahtta bulunurken İslam'ı benimseyerek tarihte birçok muhtedide görüldüğü gibi Abdullâh Müslüman ismini aldığı ve paralarında eski ve yeni isimlerini birlikte zikrettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Fedorov, 2004, s. 20-21; 2006a, s. 125-129; 2006b, s. 352; Vainberg, 1977, s. 62, 81; Zeimal, 1994, s. 263). Azkâcvâr'ın tahtta bulunurken Müslüman olarak Abdullâh adını aldığı bilgisini son derece makul olarak değerlendirebiliriz. Hârezm sikkelerine dair yakın zamanda yayınlanan güncel bir araştırmaya göre Abdullâh Azkâcvâr 166-170/783-787 seneleri arasında kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte tahta çıkmıştır ve onun sikkeleri en geç 207/822'ye tarihlenebilmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86-87). Mezkûr tarihler, Abdullâh Azkâcvâr'ın Abbâsîlerin ilk döneminde yaşadığı ve hükmettiği anlamına gelmektedir.

Söz konusu iki isimli gümüş sikkeleri zamanımıza intikal eden Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr, soyağacında Mansûr'un babası ve Irâk'ın dedesi olarak gösterilen Abdullâh olmalıdır. Şecerede İslamî bir isme sahip olan ilk kişinin Abdullâh olduğu dikkate alındığı zaman tahtta bulunurken Müslüman olup Abdullâh ismini alan Hârezmşâh Azkâcvâr bu tanıma kusursuz bir şekilde uyar. Nitekim Vainberg (1977, s. 81, 91-92) de onu Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında Hârezmşâh II. Muhammed'in dedesinin dedesi olarak karşımıza çıkan Abdullâh ile özdeşleştirmektedir. Fakat bu noktada kronolojik bir problem de belirmektedir. Nümismatik araştırmalara göre Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın günümüzde mevcut sikkelerinin en so-

nuncusu, en geç 207/822'ye tarihli olabilir. Elbette ki bu onun zikredilen tarihte öldüğü anlamına gelmez. Yine de onun mevcut en erken tarihli gümüş sikkelerinin en geç 170/787 yılına tarihlenebildiği dikkate alındığında, onun hayatının ve iktidarının 207/822 senesinden sonra daha uzun zaman devam etmemiş olabileceği varsayılabilir. Diğer taraftan Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılında Hârezm tahtında bulunduğu delalet edecek bakır felsleri vardır (Ismailov vd., 2022, s. 284). Elbette Hârezmşâh Irâk'ın tahta mezkûr tarihten uzun yıllar önce çıkmış olduğu düşünülebilir ancak onun iktidarının Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın hemen ardından başladığı düşünülemez. Zira o ikisinin arasında en fazla 71 yıllık bir zaman farkı vardır. Eğer Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr, Hârezmşâh Irâk'ın dedesi idiyse bu durumda yaklaşık olarak 207-280/822-893 seneleri arasında Hârezm bölgesine kimin hükmettiği, Hârezmşâh unvanının ve iktidarın Abdullâh Azkâcvâr'dan Irâk'a nasıl intikal ettiği, zincirin eksik halkasının Mansûr olup olmadığı gibi sorular ortaya çıkmaktadır.

2013 yılında keşfedilen gümüş bir dirhem, Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın akabinde Hârezm tahtına Ca'fer adlı bir hükümdarın geçtiğini göstermektedir. Hârezmşâh Ca'fer, büyük ihtimalle Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın oğullarından biriydi. Nitekim bu dirhem, Abdullâh Azkâcvâr dirhemlerinin kalıpları kullanılarak darp edilmiştir. Öyle ki kalıptan Hârezmce harfleriyle yazılı kenar yazıtındaki Azkâcvâr adı dahi silinmemiştir. Kalıba yalnız '*Emîrû'l-Mü'minîn'in Mevlâsı Ca'fer b. Melik onu [darp ettirmeyi] emretti*' anlamında iki satırlık Kûfi bir ibare yazılmıştır ve dirhemın arka yüzü kısmında Hârezmşâh Ca'fer'in vassalı bulunduğu Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in ismi Arapça yazılmış şekilde ilave edilmiştir. Sikkenin üzerindeki ibarede geçen Ca'fer b. Melik adı iki farklı manada anlaşılabilir. Arapça كالم kelimesi hükümdar, kral, şah anlamlarını ihtiva eder fakat bu kelime Orta Çağ İslam dünyasında şahıs adı olarak da yaygın kullanılmıştır. Şu halde Ca'fer b. Melik adı, *Melik'in oğlu Ca'fer* şeklinde alınabileceği gibi *Şâh'ın oğlu Ca'fer* şeklinde de anlamlandırılabilir. Eğer Ca'fer b. Melik adı Şâh'ın oğlu Ca'fer anlamıyla varsayılır ise ismi zikredilen Şâh, Hârezmşâh Abdullâh b. Azkâcvâr'dan başkası olamaz. Zira Hârezmşâh Ca'fer'i Abdullâh Azkâcvâr'ın oğlu olarak kabul etmek kronolojik bakımdan bir problem teşkil etmemektedir. Nitekim Hârezmşâh Ca'fer bağlı bulunduğu üst siyasi otorite olarak Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in ismini de siyasi geleneklere ve kuralara uygun olarak sikkesinde anmıştır. Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in

214-230/829-844 seneleri arasında, tarihi Horasan bölgesinin hükümdarı olduğu dikkate alındığı zaman söz konusu dirhem in mezkûr tarihler arasında basılan paralardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Kuznetsov & Fedorov, 2013, s. 145-146). Diğer taraftan Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr ise bir gümüş dirheminde vassalı bulunduğu Tâhirî Emîri Tâhir b. Hüseyin'i onun tarafından kullanılan 'Zü'l-Yemîneyn' unvanını yazmak suretiyle zikretmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 87). Horasan'da Tâhirî iktidarının bânîsi olan Tâhir b. Hüseyin, 205-207/821-822 seneleri arasında saltanat sürmüştür. Onun ölümünün akabinde oğlu Talha b. Tâhir Horasan tahtına geçerek 213/828 senesine kadar hükmetmiştir. Talha b. Tâhir'in akabinde kardeşi Abdullâh b. Tâhir 214/829'de iktidara gelmiştir (Kurt, 2010, s. 403). Ca'fer ve Abdullâh Azkâcvâr'ın iktidarlari arasındaki yıl yakınlığını ve sikkeleri arasında benzerliği dikkate alarak bu ikisini baba-oğul ve selef-halef olarak kabul edebiliriz.

Hârezmşâh Ca'fer'in iktidarının ne zaman sona erdiği ve onun halefinin kim olduğu belirsizdir. Muhtemelen onun adı bilinmeyen bir oğlu ya da kardeşi Mansûr, Hârezmşâh Ca'fer'in vefatının akabinde Hârezm tahtına geçmiştir. Hârezmşâh Ca'fer'in halefi sikke kestirmemiş veya paraları henüz keşfedilememiş olabilir. Her durumda Hârezmşâh unvanının Ca'fer'den sonra bir şekilde 280/893 senesinden evvel, bilinmeyen bir tarihte Abdullâh Azkâcvâr'ın torunu Irâk b. Mansûr'a intikal ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılından kalmış bakır fels tipi sikkeleri bilinmektedir (Ismailov vd., 2022, s. 284).

Hârezmşâh II. Muhammed'e ait soyağacında Abdullâh (Azkâcvâr)'ın babası olarak kaydedilen Türksibâse'nin tarihi bir şahsiyet ve hükümdar olduğuna delalet edebilecek Bîrûnî'nin kitabına alternatif bir yazılı kaynak ve sikke henüz mevcut değildir ya da bilinmemektedir. Her ne kadar S. P. Tolstov (1938, s. 135; 1948, s. 188), Müslüman Horasan valilerinin isimlerinin zikredildiği bazı sikkelerin Türksibâse'ye ait olabileceği ihtimalini ileri sürmüş olsa da R. N. Frye (1949, s. 20) bunun sadece bir tahmin ve S. P. Tolstov'un sikke yazıtlarını Bîrûnî'nin sunduğu şeceredeki isimlere uydurma ve uyarılama yönteminin bir devamı niteliğinde olduğunu düşünmektedir. Öte yandan listede Türksibâse'nin babası olarak karşımıza çıkan Şâvuşfer'in tarihi bir şahsiyet olup iktidarda bulunduğu hem yazılı kaynaklar hem de gümüş dirhemler ile doğrulamaktadır.

Hârezmşâh Şâvuşfer'in darp ettirdiği çok sayıda sikke günümüze intikal edebilmiştir. Onun adı dirhemlerinde Hârezmce ve Soğdça nakşedilmiştir ve herhangi bir Arabî yazıtı, tarihi veya bağlı olunan üst otoritenin (ya da Horasan valilerinin) adlarını ihtiva etmemektedir (Kuznetsov, 2014, s. 10-15). Bu nedenle Hârezmşâh Şâvuşfer'in iktidar devrini sikke kalıntılarından hareketle tam olarak tayin etmek mümkün olmamaktadır. İslamî bir isme sahip olmamasından ve sikkelerinde Arapça yazıtlar bulunmamasından yola çıkarak onun gayrimüslim olduğu tahmin edilebilir. Öte yandan Çin kronikleri, Hârezmşâh Şâvuşfer'in saltanat yılları hakkında bazı ipuçları arz ederler. Çin hanedan yıllıklarına göre Hârezm hükümdarı, Çin İmparatoruna farklı tarihlerde üç kez elçi heyetleri göndermiştir ve bu heyetler Çin sarayına haraç olarak nadir bulunan eşyalardan oluşan değerli hediyeler nakletmişlerdir. Çin'e söz konusu hediyeleri sevk eden Hârezm hükümdarının adı kroniklerde birbirine benzer üç ayrı surette yazılmıştır ve Çince transliterasyonları Shao-shi-fen, Shao-shy-fyn ve Shao-fen'dir. Bu isimlerin Şâvuşfer isminin Çince yazılışları oldukları anlaşılmaktadır. Hârezm heyetleri Çin sarayına Çin takvimine göre Tianbao'nun onuncu yılında ve Tianbao'nun yirminci yılının mart ve mayıs aylarında (M. 750, 753, 755 yılları) gelmişlerdir. Elçiler Çin takvimindeki Baoying yılında (M. 762) geri dönmüşlerdir (Ying, 2000, s. 348).

Kroniklerden Çin sarayıyla diplomatik ilişki kurduğu görülen Hârezm hükümdarının Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında adı zikredilen ve dirhemleri bulunan Hârezmşâh Şâvuşfer olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu kabul konuyla ilgilenen nümismatlar tarafından da ittifakla tasdik edilmiştir (Fedorov, 2005, s. 173-174; Frye & Henning, 1957, s. 232; Tolstov, 1938, s. 134; 1948, s. 188; Vainberg, 1977, s. 61-62, 81). Hârezmşâh Şâvuşfer'in iktidar devri 132/750 yılından daha evvel başlamış ve 144/762 senesi dolaylarında sona ermiş gibi görünmektedir. Nitekim Çin sarayında misafir olarak kalan Hârezm elçilerinin Hârezmşâh Şâvuşfer'in ölümü nedeniyle M. 762 yılında ülkelerine geri döndükleri düşünülebilir. Elbette ki Hârezmşâh Şâvuşfer mezkûr tarihte hayatını kaybetmemiş ve iktidarı daha uzun yıllar devam etmiş de olabilir. Fakat Hârezmşâh Şâvuşfer'in saltanatı en geç 166/783 senesine kadar sürmüş olmalıdır. Çünkü nümismatik bulgulardan onun torunu Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın 166-170/783-787 yılları arasında iktidarda bulunduğu ispatlanmıştır (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86-87). Hârezmşâh unvanı Şâvuşfer'in akabinde torunu Abdullâh Azkâcvâr'a intikal etmiş olabileceği gibi ikisi arasında Türksibâse'nin saltanat devri de

ihtimal dahilindedir fakat bu konuda herhangi bir delil henüz bilinmemektedir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresinde Şâvuşfer'in babası olarak gösterilen II. Askacamûk'u tarihi bir şahsiyet ve hükümdar olarak gösterebilecek Bîrûnî'nin *el-Âsâr*'ına alternatif bir yazılı kaynak ya da dirhem bilinmemektedir. Ancak daha evvel de belirtildiği üzere II. Askacamûk'un babası olarak gösterilen II. Azkâcvâr'ın tarihi şahsiyeti ve hükümdarlığı nümismatik bulgularla doğrulanmaktadır (Frye & Henning, 1957, s. 232). Hârezm sikkeleri üzerine kapsamlı kitabında B. I. Vainberg (1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93) de Г11 tipi gümüş dirhemler darp eden Hârezmşâh Azkâcvâr'ı Bîrûnî'nin listesinde zikredilen II. Azkâcvâr olarak tanımlamıştır. Fakat M. Fedorov (2006b, s. 351-352), söz konusu dirhemlerin II. Azkâcvâr'a atfedilmesine karşı çıkmıştır.

Bîrûnî (2008, s. 41), hem II. Askacamûk hem de II. Azkâcvâr ile alakalı olarak önemli bir detayı kaydetmiştir. Ona göre Hârezmliler ülkelerinin 93/712 yılında fethini takiben irtidat etmişlerdir. Bîrûnî'nin bahsettiği irtidadı dinden dönmek olarak değil, sulh anlaşmasını ihlal etmek şeklinde anlamamız gerekmektedir. Zira Hârezm halkının fethin hemen akabinde İslamiyet'i benimseyip Müslüman olması pek olası değildir. Hatta ilk Müslüman Hârezmşâh dahi iktidarı Abbâsîler ile muasır olan Abdullâh Azkâcvâr'dır. Kuteybe b. Müslim, Hârezmlilerin sulhu bozmaları üzerine Hârezm'e ikinci kez askeri sefer düzenleyerek bölgenin yeniden fethini başarmıştır. Hârezm'de kontrolü sağlayan Kuteybe b. Müslim'in isyankar grubunu şiddetli bir şekilde cezalandırdığı ve II. Askacamûk'u Hârezmşâh olarak atadığı Bîrûnî tarafından bildirilmektedir.

Eğer II. Askacamûk Hârezm'in yeniden fethinden sonra tahta çıkarıldıysa şu halde bölgenin ilk fethi sırasında ve akabinde Hârezm tahtında II. Azkâcvâr'ın bulunuyor olması iktiza etmektedir. Öyleyse Hârezm'de hükümdar değişmesine yol açan sebebi açıklamak gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak Belâzurî (1987, s. 592), Hârezm'in ilk fethinde Kuteybe b. Müslim tarafından tahtta bırakılan ve ismi belirtilmeden 'Hârezm Meliki' diye anılan Hârezmşâh'ın Kuteybe'nin bölgeyi terk etmesinden sonra kendi halkı tarafından öldürüldüğü bilgisini kaydetmiştir. Görünüşe göre; Bîrûnî'nin irtidat olarak nitelediği hadise, Kuteybe b. Müslim ile ittifak halindeki Hârezmşâh'ın kendi halkı tarafından öldürülmesidir. Belâzurî'nin kaydı Bîrûnî'nin verdiği Kuteybe b. Müslim tarafından Hârezm'e yeniden

hükümdar tayin edildiği bilgisini dolaylı olarak desteklemektedir. İlk fethitten sonra katledilen Hârezmşâh II. Azkâcvâr olduğu ve ikinci fethin ardından Kuteybe b. Müslim tarafından II. Askacamûk'un tahta geçirildiği anlaşılmaktadır. O halde Hârezmlilerin II. Azkâcvâr'ı öldürmelerinin sebebi bu noktada açıklamamız icap etmektedir.

Taberî (1967, s. 469-471) adını belirtmeden Hârezm Meliki diye andığı ve 93/712 yılından önce bölgede hükmeden hükümdarın kardeşi Hürrezâd (veya Hürzâd) ve diğer muhalifleri karşısında ciddi bir otorite problemi yaşadığından bahseder. Söz konusu Hârezmşâh, Kuteybe b. Müslim'e bir mektup yazarak muhaliflerinin bertaraf ve hükümdarlığının tasdik edilmesi koşuluyla ülkeyi teslim etmeyi, Müslümanlara vassal olmayı ve yüklü bir meblağ haraç ödeme yapmayı önererek Kuteybe'yi Hârezm'i fethetmeye çağırmıştır. Halihazırda Semerkand üzerine bir sefer yapmaya hazırlanan Kuteybe b. Müslim'in bu teklifi kabul ettiği ve müttefiki Hârezmşâh'ın da desteğiyle Hârezm'e ani bir baskın vererek bölgeyi kontrol altına aldığı kaydedilmektedir. İkili anlaşmaya riayet eden Kuteybe, müttefiki Hârezmşâh'ın düşmanlarını ve muhaliflerini bertaraf etmek için binlerce insanı topluca katletmiş ve Hârezmşâh'ın iktidarını onaylamıştır. Bu yardımın karşılığı olarak Hârezmşâh daha önce vadettiği ödemeyi yapmış ve Müslüman Horasan valilerine vassal olmayı kabul etmiştir. Kuteybe, Hârezm'den Semerkand'a yönelerek hareketini sürdürmüştür.

Ne Belâzurî ne de Taberî, Kuteybe ile ittifak halindeki Hârezm hükümdarının adını zikretmiştir. Her ikisi de onu Hârezm Meliki diye anıtmışlardır. İbn A'sem (1991, s. 155), Kuteybe ile ittifak kuran Hârezmşâh'ın ismini Cağân suretinde kaydetmiştir. Ya'kûbî (2010, s. 209) ise onun adını Sa'îd b. Venevfâr şeklinde yazmıştır. Bîrûnî (2008, s. 42)'nin sunduğu soyağacından öğrenildiğine göre mezkûr hükümdarın adı II. Azkâcvâr'dır. Alternatif kaynaklardan İbn A'sem ve Ya'kûbî'nin zikrettikleri isimleri doğrulamak mümkün görünmemektedir ancak Azkâcvâr'ın sikkeler tarafından tasdik edildiği vurgulanmalıdır (Vainberg, 1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93).

İslam fetihlerinden bahseden yazılı tarihi kaynaklarda Hârezm'in fethi hakkında verilen bilgiler Bîrûnî'nin II. Azkâcvâr ve onun halefi II. Askacamûk ile alakalı kayıtlarını desteklemektedirler. Sadece hükümdarın ismi konusunda farklılıklar söz konusudur. Sonuç olarak Hârezm'in birinci fethinin Hârezmşâh II. Azkâcvâr ile Kuteybe b. Müslim arasındaki gizli bir

ittifak ve anlaşmaya bağlı olarak gerçekleştiği, Kuteybe'nin Hârezm'den ayrılmasından sonra Hârezmlilerin düşman ile işbirliği yaparak ülkenin bağımsızlığından vazgeçen ve muhaliflerini bertaraf etmek uğrunda binlerce insanın öldürülmesine sebep olan hükümdarlarını öldürdükleri, bunun üzerine Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'e karşı ikinci askeri hareketi düzenleyerek bölgeyi yeniden kontrol altına aldığı ve isyancıların cezalandırılmasının ardından eski müttefikinin oğlu II. Askacamûk'u yeni Hârezmşâh olarak tayin ettiği anlaşılmaktadır.

4. Hârezmşâh II. Muhammed'in İslam Öncesi Ataları (Afrîğ Ailesi)

Bîrûnî tarafından verilen soyağacına göre Sabrî, II. Sahr, Arsamûh, Bûzkâr, Hâmkerî, Şâvuş, I. Sahr, I. Azkâcvâr, I. Askacamûk, Sahsek, Bağra ve Afrîğ Hârezmşâh II. Muhammed'in Hârezm bölgesinin Müslümanlar tarafından fethinden önce yaşamış olan atalarıdır. Mezkûr şahısların tarihi şahsiyetler olup olmadıklarını İslam tarihi kaynaklarından hareketle doğrulamak mümkün değildir. Diğer taraftan söz konusu isimler, İslam öncesi döneme ait olup günümüze intikal eden Hârezm sikkelerinin üzerlerinde yazan hükümdar adlarıyla da uyuşmamaktadırlar. Sadece S. P. Tolstov (1938, s. 137-138; 1948, 189-191) eski Hârezm tarihi ve nümismatiğine dair eserlerinde bazı sikkeler üzerindeki isimleri Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceredeki İslam öncesi atalardan birkaç tanesiyle ilişkilendirmiştir. Bir sikkenin üzerinde Hârezmce yazılmış bir hükümdar adını s'hr suretinde Latin harflerine translitere eden S. P. Tolstov, onun M. VII. asrın birinci yarısında hükmettiğini düşündüğü II. Sahr'ı andırıldığını kaydetmiştir. Diğer bir sikkenin üzerindeki yazıtı Hârezmceden Latin harflerine xnqry ya da xnry suretinde translitere eden S. P. Tolstov, bu adı da Bîrûnî'nin kaydettiği şecerede adı zikredilen ve M. VI. yüzyılın ikinci yarısında hükmettiğini düşündüğü Hâmkerî'ye tekabül edebileceğini belirtmiştir. Başka bir Hârezm sikkesi üzerindeki Hârezmce yazılan hükümdar adını sywş veya şywş şeklinde translitere eden S. P. Tolstov, onun da soyağacında Şâvuş'a denk geldiğini ve M. VI. asrın başlarında tahtta bulunmuş olabileceğini bildirmiştir. Bu suretle sikkelerde bulunan üç hükümdar ismini Bîrûnî'nin kaydettiği şeceredeki İslam öncesi atalardan üçüyle bağdaştırmıştır.

S. P. Tolstov'un zikredilen yazıt okumalarının nümismatlar arasında yaygın kabul göremediğini belirtmek gerekir. R. N. Frye (1949, s. 20), S. P.

Tolstov'u sikkeler üzerinde Hârezmce yazılmış hükümdar adlarını Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceredeki isimlere uydurma/uyarlama yöntem ve gayreti dolayısıyla eleştirmiştir. V. A. Livshits (1965, s. 20-21; 1968, s. 442-444), şeceredeki İslam öncesi isimlerin mevcut sikkeler üzerindeki hükümdar adlarıyla uyuşmamasından hareket ederek Bîrûnî'nin antik Hârezm tarihine ve hükümdarlarına dair bilgilerinin güvenilir olmadığı görüşünü savunmuştur. B. I. Vainberg (1977, s. 81-82), Bîrûnî'nin kaydettiği hükümdar adlarında küçük farklılıklardan ziyade nadir rastlantılardan söz edilebileceğini ve listenin İslam fethinden önceki kısmının bazı isimlerin tekrarlanmasıyla oluşturulduğunu belirtmiştir. Yine de şecerenin İslamî döneme ait kısmının doğru olduğu konusunda kesin bir sonuca ulaşıldığını ifade etmiştir. S. P. Tolstov (1938, s. 144-145), Bîrûnî'nin kaydettiği gibi birbiri ardınca iktidara gelen Hârezm hükümdarlarının teşkil ettiği Afrîğ Hanedanının varlığını ve egemenliğini açıkça kabul etmiştir. M. Fedorov ise önceden V. A. Livshits ve B. I. Vainberg'in etkisinde kalarak Afrîğ Hanedanıyla ilgili yanlış bir kanaate vararak Bîrûnî'nin kaydının tarihsel gerçekliğini reddettiğini ancak daha sonraki araştırmalarında düşüncelerini yeniden gözden geçirerek Afrîğ Hanedanının var olduğu ve Bîrûnî'nin kaydettiği bilgilerin güvenilir sayılması gerektiği görüşüne vardığını kaydetmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86).

S. P. Tolstov'un İslam öncesi üç atayla ilişkilendirilen sikke yazıtı okumaları tartışmalı olmakla birlikte soyağacındaki ilk ata olan ve hanedanın bânîsi olarak gösterilen Afrîğ'in tarihi şahsiyeti ve hükümdarlığı nümismatlar arasında yaygın kabul görmektedir (Fedorov, 2004, s. 17-18, 22; 2005, s. 169-170; Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86; Frye, 1950, s. 106; Tolstov, 1948, s. 189; Vainberg, 1977, s. 58-59; Zeimal, 1994, s. 263;).

Afrîğ'i tarihi bir şahsiyet kabul edersek Hârezm'de iktidarın hanedanın bânîsi sayılan Afrîğ'den 93/712 yılındaki İslam fethi sırasında hayatta ve tahtta bulunan II. Azkâcvâr'a nasıl intikal ettiği problemiyle karşı karşıya kalınmaktadır. M. Fedorov ve A. Kuznetsov (2011, s. 87), bu problem için uygun bir izah sunmuşlardır. Afrîğ'in devrinin M. 305'te başladığını ve II. Azkâcvâr'ın M. VIII. asrın başlarında tahta geçip 93/712'de öldürüldüğünü varsayarak ve nümismatik bulgulara dayanarak derledikleri Hârezm hükümdarları listesine göre Afrîğ ile II. Azkâcvâr arasında tahta çıkan kişiler ve onların tahmini iktidar dönemleri şöyledir:

- I. Biwarsar – İktidarı M. IV. yüzyılın üçüncü çeyreği
Kawi (ya da Rawi) – İktidarı M. IV. yüzyılın son çeyreği
II. Biwarsar – İktidarı M. V. yüzyılın ilk çeyreği
Burnarsar – İktidarı M. V. yüzyılın ikinci çeyreği
Tutuhas – İktidarı M. V. Yüzyılın üçüncü çeyreği
H(a)mw(a)sp – İktidarı M. V. yüzyılın son çeyreği
I. Arwik – İktidarı M. VI. yüzyılın ilk çeyreği
II. Arwik – İktidarı M. VI. yüzyılın ikinci çeyreği
Brawik – İktidarı M. VI. yüzyılın üçüncü çeyreği
Kanir (ya da Kanik) – İktidarı M. VI. yüzyılın son çeyreği
Shkam (ya da Shram veya Achkam) – İktidarı M. VII. yüzyılın ilk üçte biri
Shbat (ya da Shwat) – İktidarı M. VII. yüzyılın ikinci üçte biri
II. Kanir (ya da Kanik) – İktidarı M. VII. yüzyılın son üçte biri.

Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceresindeki İslam öncesi atalarına ait isimlerin sikke kalıntılarında elde edilen hükümdarlar listesiyle neden uyumlu olmadığını açıklanması gerekmektedir. Bu soruya her ikisi de muhtemel olan iki farklı cevap verilebilir:

İlk açıklamaya göre; Hârezmşâh II. Muhammed'in Afrîğ'den II. Azkâcvâr'a kadar İslam öncesi ataları hükümdar değillerdir fakat hanedan mensubu şahıslardır. Bu görüşü savunan M. Fedorov ve A. Kuznetsov (2011, s. 86) şöyle kaydetmişlerdir:

... 305 yılında Afrîğ ile başlayan ve 995 yılında Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ile sona eren bu hanedan soyunun tüm üyeleri Hârezmşâhlar değiller idi. Zaman zaman Hârezm'in en yüksek hükümdarının tahtı, hanedanın farklı apanaj beylikleri idare eden diğer rakip soylarının mensupları tarafından ele geçirildi. ... Bu hanedan soyunun tüm üyeleri Hârezmşâhlar değillerdir ve (Hârezmşâh) olmayanlar miras olarak intikal eden bir prensliği yönettiler. ... Gümüş dirhemler darp ettirmek Hârezmşâhların bir imtiyazı idi (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86).

Yukarıda alıntılanan açıklama son derece makul görünmektedir. Zira II. Kanir (ya da Kanik)'in M. VII. asrın son üçte birinde ve II. Azkâcvâr'ın

M. VIII. asrın ilk çeyreğinde iktidar olduklarını sikkeler doğrulamaktadır. II. Kanir erkek çocuğa sahip olmadığı için hanedanın başka kolundan II. Azkâcvâr'ın tahta çıktığı düşünülebileceği gibi II. Azkâcvâr'ın bir darbe yaparak II. Kanir'in yerini aldığı da varsayılabilir. Fedorov ve Kuznetsov (2011, s. 86-87) dahi II. Azkâcvâr'ın gasıp olduğu ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Zira İslam kaynakları da Hârezm'in fethine hükümdar ile muhalifleri arasındaki otorite rekabetinin yol açtığını bildirmişlerdir (Belâzurî, 1987, s. 591; İbn A'sem, 1991, s. 155-156; Taberî, 1967, s. 469-470). Yine de İslam kaynakları Hârezmşâh'ın gasıp olduğuna dair herhangi bir kayıt yahut işaret sunmamaktadırlar.

İkinci açıklamaya göre; Hârezmşâh II. Muhammed ve ailesi İslam öncesi, yani II. Azkâcvâr'dan önceki atalarının isimlerini doğru bir şekilde bilmiyor olmalıdırlar. Soyağacında zikrettiği İslam öncesi ataların adlarıyla alakalı problemin farkında olduğu anlaşılan Bîrûnî (2008, s. 41) önemli bir bilgiyi şöyle kaydetmiştir:

Halkı irtidat ettikten sonra Hârezm ikinci defa fethedildiği zaman Kuteybe ibn Müslim, Askacamûk (II) ibn Azkâcvâr (II) ibn Sabrî ibn Sahr (II) ibn Arsamûh'u onlar için kral yaptı. ... Tarih (yani Hârezm Takvimi), Müslümanların alameti olarak Hicri'ye intikal ettirildi. Kuteybe, el-Hârezmî (Hârezmce) yazısını okuyup yazabilen, onların (Hârezm halkının) tarihini bilen ve onları öğrenenleri imha etti. Onların (dokümanların) hepsini paramparça etti. Onun maksadı İslam'ın gelişinden önceki bilgi ve gelenekleri gizleyip unutturmaktı. ... Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî onların bilgelerini yok ettiği, rahiplerini öldürdüğü, kitaplarını yaktığı ve onları saptırdığı zaman ümmî (cahil) oldular. Gereken (bilgileri) ezberlediler. Zaman sonra (ezberledikleri bilgiler) geçmişte kaldı (unutuldu) ve aralarında ihtilaflar baş gösterdi. Üzerinde hemfikir olduklarını ezberlediler (Bîrûnî, 2008, s. 41, 57).

Bîrûnî'nin ifadelerinden Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'i fethettikten sonra sebep olduğu kültür tahribatının Hârezm toplumunun tarihsel kayıtlarını yok ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam öncesi zamana ait bazı bilgiler saray mensupları ve halk arasında hafızalarda kalmıştır ve sözlü gelenekle IV/X. yüzyıla kadar muhafaza edilebilmiştir. Muhtemelen Bîrûnî de söz konusu Hârezmşâh II. Muhammed'e ait soyağacına ve hanedanın İslam öncesi köklerine dair bilgilerine antik yazılı kaynaklardan

değil, sözlü gelenekten ulaşmıştır. Tabii ki bu anlatıların aradan geçen üç asırlık oldukça uzun zaman zarfında bazı değişimlere, ilavelere veya deformasyonlara maruz kalması ve efsanevi nitelikler kazanması olağandır.

5. Sonuç

Netice itibarıyla Hârezm’de Afrîğ’den neşet eden ve antik çağdan beri hükmeden bir hanedanın varlığı Bîrûnî’nin *Âsârü’l-bâkiye* adlı eserine alternatif yazılı kaynaklar ve nümismatik bulgular tarafından doğrulanmaktadır. Hârezmşâh II. Muhammed’in bu silsilenin son hükümdarı olduğu görülmektedir. Ancak Bîrûnî’nin kayda geçirdiği şecere Hârezm’e egemen olan Afrîğ Hanedanı hükümdarlarının sıralı bir listesini değil, sadece Hârezmşâh II. Muhammed’in soyundan geldiği atalarını yansıtmaktadır. İktidar, zaman zaman hanedanın farklı şubeleri arasında el değiştirerek Hârezmşâh II. Muhammed’e intikal edebilmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed’in İslam’dan önce yaşamış olan ataları tartışmalı olsa dahi İslamî devir atalarının kahir ekseriyetinin tarihi şahıslar ve hükümdarlar oldukları alternatif kaynaklardan tasdik edilmektedir. En güncel bulgulara göre İslam fethinin ardından Hârezm’de egemen olan Afrîğî Hârezmşâhların kronolojik listesi ise şu şekilde sunulabilir:

II. Azkâcvâr – İktidarı M. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayıp 93/712 yılında sona ermiştir.

II. Askacamûk – İktidarı M. VIII. yüzyılın ikinci çeyreğidir.

Şâvuşfer – İktidarı M. VIII. yüzyılın ortalarında ve 144-145/762-763 civarında sona ermiştir.

Abdullâh Azkâcvâr – İktidarı en erken 166/783’te başlamış ve 207/822’den sonra sonlanmış.

Ca’fer – İktidarı M. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ve ortalarında.

Irâk – İktidarı 280/893 yılından önce başlayıp 309/921 yılından önce sona ermiştir.

I. Muhammed – İktidarı M. X. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreindedir.

Ahmed – İktidarı 348/959 yılından önce başlayıp 382/992 yılından evvel sona ermiştir.

II. Muhammed – İktidarı 382/992 yılından önce başlamıştır ve 386/996 yılında sona ermiştir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Anonim (1381 H.Ş.). *Târîh-i Sîstân*. (Thk. Melikü'ş-Şu'arâ Muhammed Takî Bahâr). İntişârât-ı Ma'în.
- Belâzurî (1987). *Fütûhü'l-büldân*. (Ed. Abdullâh Enîs et-Tabbâ'a ve 'Ömer Enîs et-Tabbâ'a). Mü'essesetü'l-Me'ârif.
- Bîrûnî (2008). *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Bosworth, C. E. (1984). Āl-e Afrīg. İçinde *Encyclopædia Iranica* (C. 1/7, s. 743-745). Routledge & Kegan Paul. <http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-afrig>
- Fedorov, M. (2004). Money circulation of Khwarezm in the early-medieval period (6th-first half of 8th centuries AD.). *Oriental Numismatic Society Newsletter*, (179), 16-24. https://www.orientalnumismaticssociety.org/archive/ONS_179.pdf
- Fedorov, M. (2005). Notes on the numismatics of ancient Khwarezm. *Revue Numismatique*, (161), 163-175. <https://doi.org/10.3406/numi.2005.2598>
- Fedorov, M. (2006a). First reported find of an early medieval Khwarezmi-an drachm in the Kyrgyz Republic. *American Journal of Numismatics (1989-)*, (18), 123-130. <https://www.jstor.org/stable/43580527>
- Fedorov, M. (2006b). The ancient kings of K̅wārezm chronology and succession. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, (38), 347-354. <https://zenon.dainst.org/Record/000845896>
- Fedorov, M., & Kuznetsov, A. (2011). On some previously unknown Khwarazmian drachms and the names of ruler on them. *Iran*, (49), 79-88. <https://doi.org/10.1080/05786967.2011.11834430>
- Frye, R. N. (1949). Notes on the early coinage of Transoxiana. *Numismatic Notes and Monographs*, (113), 1-39, 41-49. <https://www.jstor.org/stable/43607329>
- Frye, R. N. (1950). Additional notes on the early coinage of Transoxiana. *Museum Notes (American Numismatic Society)*, (4), 105-114. <https://www.jstor.org/stable/43573318>

- Frye, R. N., & Henning, W. B. (1957). Additional notes on the early coinage of Transoxiana II. *Museum Notes (ANS)*, (7), 231-238. <https://www.jstor.org/stable/43574194>
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ – İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. C. 5. (Thk. İhsân 'Abbâs). Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Ismailov, Sh., Abdirimov, R., Sadullaev, B., & Sabirov, S. (2022). The coins of Khorezmshah in the treasure of the Vikings. *International Journal of Special Education*, 37(2), 281-287. <https://www.internationaljournalofspecialeducation.com/ijse/article/view/94/22>
- İbn A'sem (1991). *Kitâbü'l-fütûh*. C. 7. (Thk. 'Alî Sîrî). Dârü'l-Edvâ'.
- İbn Fadlân (2003). *Rihletu İbn Fadlân ilâ bilâdi't-Türk ve'r-Rûs ve's-Sekâlibe*. Dârü's-Süveyde.
- Kočnev, B. D. (2002). Numismatische geschichte Choresms (Hwârazm) im 9.-10. jahrhundert. İçinde M. Szuppe (Ed.), *Iran: Questions et connaissances. Actes du IVe congrès européen des études iraniennes, organisé par la Societas Iranologica Europaea, Paris, 6-10 septembre 1999, vol. II: Périodes médiévale et moderne* (s. 255-266). Peeters/AAEI (Studia Iranica, Cahier 26).
- Kurt, H. (2010). Tâhirîler. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 39, s. 403-404). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islaman-siklopedisi.org.tr>
- Kuznetsov, A. (2014). *Silver coins of Khwarezmshah Savshafan*. Izdatelstvo Avtorskaya.
- Kuznetsov, A., & Fedorov, M. (2013). Late drachms of the Khwârazmshâh Azkâjvâr and imitations of such drachms. *Iran*, 51(1), 145-149. <https://doi.org/10.1080/05786967.2013.11834727>
- Linder-Welin, U. S. (1961). The coins from Khwarazm and the Swedish Viking age hoards. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 155-179.
- Livshits, V. A. (1968). The Khwarezmian calendar and the eras of ancient Chorasmia. *Acta Antiqua Academiae Scuntiarum Hungaricae*, 26(1-4), 433-446. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/a_livshits_03.pdf

- Livšits, V. A. (1965). Noviyе pamyatniki Horezmiskoy pismennosti i nekotoriye problemi istorii Horezma. İçinde *Pismenniyе pamyatniki i problemu istorii kulturı narodov vostoka – Tezisi dokladov I-godiçnoy nauçnoy sessii LO İNA mart 1965 goda* (s. 18-21). Akademiya Nauk SSSR.
- Özcan, E. S. (2013). Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin hayatı (973-1061). *Milel ve Nihâl*, 10(3), 9-24. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/227421>
- Sachau, Ed. (1873). *Zur geschichte und chronologie von Khwârizm*. (C. 1). Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften.
- Taberî (1967). *Târîhü 'l-Taberî*. C. 6. (Thk. Ebû'l-Fazl İbrâhîm). Dârü't-Turâs.
- Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Horezm*. İzdaniye MGU.
- Tolstov, S. P. (1938). Monetı şahov drevnego Horezma i drevnehorezmiyskiy alfavit. *Vestnik Drevney Istorii*, 4(5), 120-145.
- Utbî (1334 H.Ş.). *Târîh-i Yemînî*. (Frs. Çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî). Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Vainberg, B. I. (1977). *Monety drevnego Khorezma*, (Ed. S. A. Trudnovskaya, G. A. Fedorov-Davidov). Izdatelstvo Nauka.
- Ya'kûbî (2010). *Târîhü 'l-Ya'kûbî*. C. 2. (Thk. 'Abdü'l-Emîr Mühennâ). 'Alâ'alamî.
- Ying, L. (2000-1). Some Chinese sources on the Khazars and Khwarazm. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (11), 339-364.
- Zeimal, E. V. (1994). The circulation of coins in Central Asia during the early medieval period (fifth-eighth centuries A.D.). *Bulletin of the Asia Institute – New Series*, (8), 245-267. <https://www.jstor.org/stable/24048777>